

*Людина -
Культура -
Духовність*

*Збірник
наукових праць*

В И П У С К - II

Київ - 1996

НАСЛІДКИ ДУХОВНОЇ КРИЗИ У СУСПІЛЬСТВІ ЗА П'ЄСОЮ
А.П. ПЛАТОНОВА "ШАРМАНКА" (1930 - 1931)

Проблема взаємовідносин людини і світу - провідна тема у творчості А.Платонова. У п'єсі "Шарманка" автор веде розмову про потребу гармонії між світом і людиною. Мандрівний культурпрацівник Олександр Шарманков, дівчиною-підлітком Мад і роботом "механічною особистістю" Кузьмов потрапили у великий районний центр. Тут і відбувається сутичка молодого покоління з бюрократами: завідувачим кооперативної системою Цоевим і його помічником, а також з професором Із-за кордону. В драматургії та прозі 1920-х - 30-х років іноземні персонажі, як правило, були негативними, тобто займались тільки шпигунством, наприклад, відомий у Лондоні і в СІТІ філателіст - містер Понт Кіч у п'єсі В.Маяковського "Баня", "зацікавлений хімічними заводами, авіацією та взагалі мистецтвом" (4;285). Ситуації та окремі персонажі платоновської "Шарманки" перегукуються з сатиричними п'єсами В.Маяковського "Клоп", "Баня" та п'єсою І.Кочерги "Майстри часу".

Слід зауважити, що платоновська п'єса - надзвичайно сміливий, викривальний твір. За твердженням французького літературного критика М.Геллера, "Шарманка" - найзліший із платоновських творів. П'єсою відображає безліч негативних сторін історичного відрізка кінця 1920-х - початок 30-х років: відсутність духовних орієнтирів у суспільстві, брехлива пропаганда, обіцяюча щасливе майбутнє, у якому люди починають сумніватись. Лунають лозунги про пильність, всезагальну недовіру, заклики до самовикриття. В країні панує голод.

У автобіографії А.Платонов писав: "Засуха 1921 року справила на мене надзвичайно сильне враження, і, будучи техніком, я не міг вже займатись оглядним ділом - літературою" (7;99-100). У 1921 році, в період дискусії про привілейоване положення комуністів під час голоду, у "Воронезькій комуні" від 10 січня виходить стаття А.Платонова "Комуніст! Покажи, що ти комуніст!", - де автор висловлює обурення з приводу того, що під час голоду безліч комуністів носять золоті речі. А.Платонов закликає відмовитись від цих "побрякушок" і пожертвувати у фонд голодавчим.

Про голод 1920-х років можна було писати відкрито, про це багато повідомлялось у всіх газетах. На Україні, окремо, Микола Куліш завершив у 1924 році п'єсу про голод "97", яка мала в одному з чорнових варіантів назву "Голод".

У 30-ті роки ситуація була іншою: всі повідомлення про голод

розцінювалися владю, як "контрреволюційна агітація".

У "Шарманці" А.Платонов відобразив похмуру сцену банкету, організовану районним керівництвом. Але у районі їдять тільки керівники, а діти та прості люди голодають. Запрошених пригощають "новими формами їжі": сараню, оцтю, травю. Перелічена А.Платоновим їжа має безпосереднє відношення до біблійного сюжету. За словами євангелістів, Іоан Креститель харчувався сараню, яку їли кочівники-бедуїни, піджарюючи її разом із соком пальм і смоковниць, або змішували з медом. Сарана й зараз вживається до їжі у Недже і Хеджасі - це їжа бідняків. Відомо, що оцет був піднесений воїном Ісусу Христу (див. Єв. от Матфея, 3:4). Слово Христа "жага" дійсно було причиною піднесення йому оцту, цю страву давали пити засудженим на смерть, щоб полегшити їх страждання. Таким чином, проглядає паралель: розп'ятий Христос - розп'ятий народ. І щоб довести цю думку, А.Платонов іде складним шляхом: у сюжеті перекликаються різноманітні епохи і їх представники. Автор п'єси "Шарманка" порівняв проблемні ситуації сучасного світу і світу давнього, підкреслюючи вічність і незмінність все тих же головних питань, які хвилюють людство: добро і зло, держава і особистість, закон і право.

Бездушність нового ладу А.Платонов показує виразно, у стислій формі, демонструючи розмову представників кооперативу, які постійно виголошують подібні заклики: "Документи! Документи перевірте!... Зхопіть його за документ... Він шкідник, він класовий апарат хоче поламати. Слідкуйте один за одним! Не довіряйте собі ніхто! Більше страждань, більше муки, докори, більше туги за свій клас, товариші" (6;25). Єсєв, говорячи про іноземців своєму заступнику, закликає поважати цих чортів". Подібна промова здивувала гостя:

- Серена (батькові): "Він каже чорт!"
- Стерветсен (дочці): "Тому що, Серен, у них нема бог..." (6;25).

Паперова бюрократія закреслила людину. В цей час, окрім А.Платонова, і М.Булгаков, і Д.Хармс, М.Куліш, М.Хвильовий відзначали життєвий алогізм, народжений із заданої рівності: "людина - папір".

Оскільки в СРСР немає душі, іноземці у п'єсі "Шарманка" просять подарувати їм "надбудову", що означає, очевидно, сукупність політичних, правових, релігійних, художніх, філософських поглядів суспільства і відповідних до них установ, що залежать від матеріальної основи суспільства - базиса, і, в свою чергу, вони впливають на базис. Слід відзначити, що ніхто з персонажів п'єси не визначає на-

уковий зміст цього слова; не відомо, яке значення вони вкладають в це поняття. Ідеологи тільки називають заучені слова, не розуміючи їх семантичного значення. Саме ця ситуація, відображена у п'єсі, має відношення до листа В.І.Леніна Інесі Арманд, у якому він роздумував про мову як заряддя влади: "Люди у своїй більшості ... не уміють думати, а тільки заучувть слова" (3;242).

Сюжет парадоксів у п'єсі "Шарманка" не припиняється: Іноземні гості, не мавши нашої "надбудови", матеріально забезпечені, і цим уміло користуються керівники кооперативної системи. Вони конфіскують для особистих потреб у Іноземців одягу і продукти, не помічаючи поруч голодних дітей.

Шев, рекламуючи Ідеологічні постанови, наважується продати їх, "... але тільки за валюту". Він переконує Іноземця: "А ти рахуй, у що нам обходяться витрати на кожну Ідею... Кожну особистість треба накормити, треба страхувати, берегти від розкладання, пропрацювати, щоб у ній повітря не сперлося і установка не протухла..." (6;20). Районний статут, за словами Шева, обійшовся у "сорок тисяч з копійками, не враховуючи витрат на живу силу зборів" (6;21). Можна купити директиву, яка коштує дешевше - тридцять сім карбованців штука. Зв'язий пропонує Стерветсену розрахуватись не грошима (за які, певно, нічого купити не можна), а костюмами. Скинувши з себе штани і ватну куртку, Зв'язий передає у Іноземний костюм і видає Стерветсену папери "Про принципи самозбудування ентузіазму", "Часткові примітки до статуту про культроботу" і зразу ж попросив розписатися за отримання паперів. Робітники кооперативу пильно стежать за директивами та циркулярами. Шев хвилюється, чи не крадуть у районі установок: "Десять дів циркулярів нема - це ж жахливо, я лінії не бачу поперед!" "Дайте мені паперів підписатись: скучно зараз у світлі" (6;8,9).

Порівняємо п'єсу "Шарманка" з п'єсою В.Маяковського "Баня": - Іван Іванович. "Директива виконується, циркуляри здійснюються, раціоналізація налагоджується, папери роками лежать у повному порядку. Для прохань, скарг і відношень. Справжній закуток соціалізму. Дивно цікаво!"

- Режисер. "Киньте ручку, хватайте папір - ставте підпис" (4;308,311)

У платоновські "Шарманці" навіть птахи, які летять у небі, не проходять ні по яких документах, викликають здивування в Ідеологів кооперативу. Зв'язий кричить Шеву: "Гнат Никонорович, це Інтервенція!" (6;11). Перша думка про небезпечність була пов'язана з підступами "буржуазії-матінки".

Тільки мертве, механічне сприймається у цьому кооперативі: механічні Ідеї, механічна Їжа, музика, - а живе й природне, що прагне до зміни, - викликає неймовірну паніку. Надзвичайна зарегульованість життя негативно впливає на мислення людей, на їх сприйняття світу. Цю особливість часу влучно зафіксував не тільки А.Платонов, а, наприклад, І.Ільф та Є.Петров. У фейлетоні "Регулювання вуличної розваги" сатирики ремствують на те, що до 19 липня 1935 року мешканці Кривого Рогу розважались безпланово, неорганізовано, хаотично. В зв'язку з благополучним завершенням багатонаціональної спартакіади залізорудної промисловості Півдня СРСР криворіжці та їх гості зібралися у парку. Під час св'ята працівники міськміліції та карного розшуку зробили зауваження чиятурським гірникам за те, що вони "виплясували всілякі лезгинки", а не співали і не танцювали, як усі, український репертуар. "Ні, - сумно сказав представник міліції, - не вмійте ще у нас правильно розважатись. Прийдеться посадити порушників вуличної розваги за ґрати" (1).

Люди, звиклі до заорганізованості і муштри, навіть не намагалися хоч якось виявити своє обурення проти лютувчих бюрократів. У п'єсі "Шарманка" бюрократичний деспотизм позбавляє терпіння лише іноземного професора Стерветсена: "Беріть ваші листи (дістає із штанів папір і кидає його у простір), беріть ваші пункти та параграфи, - поверніть мені мої костюми, мої сорочки, мої окуляри та інші речі..." (6;27).

Звертає на себе увагу тематична схожість з п'єсою М.Куліша "Народний Малахія", написаній у кінці 20-х років: "реформатор Малахія Минович Стаканчик викриває лицемірство бюрократів. Він намагався по радіо усім об'явити свій черговий декрет, необхідний для "реформи людини": "Негайно знищити усі портфелі та папки. Якщо ж чиновники запитавть, куди їм складати заяви і скарги народні, заяви та прохання носіть: 1) у голові 2) побілясерцевих сумках. Народний Малахія нарком" (2;175).

У платоновськїя "Шарманці" бюрократ Шоев використовує радіо як рупор-трубу, щоб розмовляти з усім містом та кооперативами.

Нам не відомі творчі контакти А.Платонова і М.Куліша: незважаючи на несхожість їх художньої мови, приголомшує текстологічна ідентичність п'єс двох драматургів. (Можна, також, порівняти п'єси А.Платонова "Шарманка" /1930-1931/ і М.Куліша "Вічний бунт" /1932/).

Обидва драматурги показали трагедію людської долі, яку спіт-

кав голод 1920-х - 1930-х років. Причому, якщо М.Куліш пов'язує у більшій мірі голод 20-х років з шкідливістю куркульського класу (як і А.Платонов у ранніх оповіданнях), то уже у 30-ті роки А.Платонов і М.Куліш, кажучи про голод, виявляли процес розгнузданої політики, заснованої на пригнобленні, соціальній несправедливості, брехні і лицемірстві.

П'єси А.Платонова і М.Куліша написані у трагічні часи 30-х років. Відчуття біди та страху склали їх сумну атмосферу. Недивлячись на ці обставини, А.Платонов намагається завершити "Тарманку" оптимістично: населений пункт, у якому відбувається подія, ліквідується. Дивлячись на зруйнований заклад, Серена питає: "Батько, що все це таке?" Батько відповідає: "Це надбудова душі, Серен, над плачушою Європою" (6;28). Одна лиха дівчина Мад не бажає пристосовуватись до брехливої системи шевського кооперативу і залишає його, співаючи пісню: "В далеку країну зібрались пішоходи, пішли від Батьківщини у невідому свободу..." (6;23).

Звучить слово "свобода"! Письменник сподівається на краще життя, гідне людини.

Виявити значення фінальних рядків пісні допоможе уривок із статті А.Платонова про польсько-українську письменницю Занду Засилевську, сутність творчості якої він помітив у піснях дівчат-селянок: "Дівчата-селянки співають сумні пісні, але голоси їх лунають зухвало, - вони співають не в ім'я печалі, але ради надії, в їх піснях є горе, але немає відчаю. Пісня ніби опановує горе, переживає і переборює його... Коли вони уміють із свого смутку скласти і заспівати пісню, значить - і щастя їх можливе" (5;12-13). Але треба пам'ятати, що платоновський оптимізм суперечливий. У багатьох його творах показана смерть дитини (п'єси "Дурні на периферії"; "І4 Червоних Хаток", або "Герой нашого часу", роман "Чевенгур", оповідання "Котлован" та інші).

Дитина, символічне втілювання нового соціалістичного покоління, приречена на загибель. Подібно Ф.Достоевському, А.Платонов запитує: чи коштує кристаливий палац вселюдського щастя сльозинки дитини?

Зображений драматургом кооператив, яким керує Коєв, - це соціалістичне суспільство 1920-х - 30-х років у мініатюрі.

Литература:

1. Ильф И., Петров Э. Регулирование уличного веселья // Правда. - 1935. - 3 сентября.
2. Кулиш М. Пьеса. - М.: Искусство, 1960. - 351с.
3. Ленин В.И. Полн. собр. соч. - Т. 48.
4. Маяковский В.В. Полн. собр. соч. в 13-ти т. - М.: Худож. лит., 1958. - Т. II.
5. Платонов А.П. Занда Василевская // Лит. обозрение. - 1940. - № 21.
6. Платонов А.П. Шарманка: Пьеса // Театр. - 1969. - № I. - С. 3-29.
7. Росман Э.Б. Материалы об А.П. Платонове в Госархиве Воронежской области // Советский архив. - 1990. - № 4. - С. 99-100.